

**ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ:
етноісторичний,
мовний, культурний
та релігійний
виміри**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ МОРСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ
UNIVERSITATEA “DUNAREA DE JOS” GALATI (ROMANIA)
UNIVERSITATEA ALEXANDRU IOAN CUZA DIN IASI (ROMANIA)
UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA
INSTITUTUL DE ISTORIE SOCIALĂ “PROMEMORIA” (MOLDOVA)
LITHUANIAN STATE MODERN ARCHIVES

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА “ІНСТИТУТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ”
ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА “ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ”
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ПІВДЕННИЙ МІЖРЕГІОНАЛЬНИЙ ВІДДІЛ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ, РЕЛІГІЇ ТА ОХОРОНИ
ОБ’ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: ЕТНОІСТОРИЧНИЙ, МОВНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІРИ

(З нагоди 30-ї річниці незалежності України)

Збірник наукових праць. Випуск VIII

ОЛДІПІУС
2021

УДК 39(477.7)(063)
ПЗ2

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Одеського національного морського університету
(протокол №10 від 26 квітня 2021 р.)

Відповідальний редактор:

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Бажан О. Г., кандидат історичних наук, доцент (Київ)
Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса)
Єнаке Дж. (Enache G.), доктор історії, професор (Галац, Румунія)
Котляр Ю. В., доктор історичних наук, професор (Миколаїв)
Кушнір В. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса)
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор (Київ)
Петренку А. (Petrencu A.), доктор історичних наук, професор (Кишинів, Республіка Молдова)
Преуту Хр. (Preutu C.), доктор історії, професор (Бухарест, Румунія)
Реєнт О. П., доктор історичних наук, професор (Київ)
Савельєва І. В., доктор економічних наук, професор (Одеса)
Тригуб О. П., доктор історичних наук, професор (Миколаїв)
Тулуш А.-В. (Tulus A.-V.), доктор історії, професор (Галац, Румунія)
Тюрменко І. І., доктор історичних наук, професор (Київ)

Редактори-упорядники:

Гоголенко О. П., Дзинглюк О. С., Шевальє С. Б.

Рецензенти:

Савченко В. А., доктор історичних наук, доцент (Одеса)
Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса)

Позиція редакції може не збігатися з думкою авторів.
Усі права застережені. Передруки та переклади можливі за згодою авторів.

ПЗ2 Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : збірник наукових праць. Вип. 8 / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – 480 с.

ISBN 978-966-289-503-2

Збірник наукових праць приурочено до 30-річчя незалежності України і присвячено історії Півдня України та Подунав'я у різні періоди та епохи, українській культурі та духовності сусідніх етнокультур, історії православ'я та інших конфесій, міжнародним і міжрегіональним зв'язкам, мовознавству тощо. До збірника увійшли наукові статті, виступи та матеріали круглого столу «Становлення державної незалежності: історична практика й історична пам'ять (кінець ХХ ст. – 1-а чверть ХХІ ст.)», а також матеріали VIII Міжнародної наукової конференції, що відбулися у м. Одесі 4–5 червня 2021 р.

Видання розраховане на вчених-істориків, краєзнавців, мовознавців, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історією та духовністю від минулого до сучасності.

УДК 39(477.7)(063)

ISBN 978-966-289-503-2

© Одеський національний морський університет, 2021

5. Миненко Ю. Емблематичний та панегіричний струмені української геральдичної поезії / Юрій Миненко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка [за ред. П.Ю. Сауха]. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2010. Вип. 51. С. 206–209.
6. Миненко Ю. Польська генеза української геральдичної поезії / Юрій Миненко // Наукові записки. Серія «Філологічна»: [за ред. І.Д. Пасічника]. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 18. С. 141–147.
7. Прокопович Феофан. Філософські твори: У 3 т. Київ, 1986. Т. 1. Про риторичне мистецтво; різні сентенції.
8. Чижевський Д. Українське літературне бароко / [видання підготував О. Мишанич]. К. : Обереги, 2003. С. 223.

УДК 94(477):329.15«1919/1920»

БОРОТЬБИСТСЬКО-СЕЛЯНСЬКА АЛЬТЕРНАТИВА БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ВЛАДІ В УКРАЇНІ (1919–1920 рр.)

Ю.В. КОТЛЯР,

докт. іст. наук, проф.,

*Чорноморський національний університет імені П. Могили
(Україна)*

Значний інтерес як у науково-теоретичному, так і практичному планах викликає питання діяльності політичних партій, які відстоювали українську національну ідею в 1919–1920 рр. – в одному з найскладніших періодів Української революції. Вивчення даної теми набуває особливої актуальності в наш час, коли на політичну арену виходять нові партії та створюються їх коаліції. Це явище викликає природну зацікавленість дослідників не лише до ролі в суспільстві партійних об'єднань, але й до історії тих партій, які раніше діяли в Україні, їх практичної діяльності. Такими організаціями були боротьбисти, «незалежники», «укапісти», анархісти, які намагалися вирішувати українське і тісно пов'язане з ним селянське питання, створювали альтернативу більшовицькому підходу до вирішення долі України.

Показ ролі політичних партій, зокрема, боротьбистів, у націєтворчих процесах на Півдні України і є метою нашої роботи.

Першою теоретичною роботою, в якій здійснено аналіз світових та вітчизняних теорій націй та націоналізмів стала монографія Г. Касьянова [1]. Я. Грицак переносить акценти в дослідженнях на

національні та націєтворчі тенденції в поліетнічному політичному утворенні, в якому в умовах революції, починають розвиватися елементи громадянського суспільства [2]. С. Плохій досліджує особливості формування домодерних ідентичностей в Україні, Білорусі та Росії [3].

Українське суспільство в першій чверті ХХ ст. було розколоте у питанні про політичний устрій української держави. Серед українських самостійників були прихильники республіканського устрою: Центральна Рада, Директорія УНР, монархісти – Гетьманат, а також прихильники радянської влади. Останні – націонал-комуністи, були в меншості. Хоча саме вони певною мірою виражали інтереси українського селянства – головного чинника державної незалежності України. В останні роки вказана проблема набула особливої гостроти в контексті взаємозв'язку так званого «незручного класу» (за висловом Т. Шаніна) селянства та нації [4, с. 171–181].

Південна Україна, територіально віддалена від центральних губерній України, не була повною мірою охоплена ідеями незалежності та націєтворення. Тут селян насамперед турбувало, яку кількість землі вони отримають від тієї чи іншої влади, а не те, які гасла вона декларує. Тому питання боротьби за вплив на селянство було одним із ключових в добу Української революції 1917–1921 рр.

На Південну Україну в період 1919–1920 рр. із самостійницьких сил суттєво впливали лиш боротьбисти – перша націонал-комуністична партія України. Партія боротьбистів утворилася у травні 1918 р. на IV-у з'їзді української партії есерів. Саме тоді українські есери поділилися на дві партії – правих і лівих. Лідери лівих: В. Блакитний, Г. Михайличенко, А. Любченко, О. Шумський проголосили ідейний розрив з Українською партією соціалістів-революціонерів і почали видавати власну газету «Боротьба». На з'їзді партії в березні 1919 р. боротьбисти взяли назву – Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів, а в серпні 1919 р. після об'єднання з Українською соціал-демократичною робітничою партією (ліві незалежники), виникла нова партія – Українська комуністична партія (боротьбистів) [5, с. 407, 414]. Права частина УСДРП «незалежних» в січні 1920 р. утворила Українську комуністичну партію (УКП), яка займала особливі позиції серед націонал-комуністичних партій з есерівським корінням [6, с. 92].

Після розпаду Російської імперії і проголошення української державності в умовах визвольної війни частина російських лівих есерів в Україні, після розколу партії у березні 1919 р., змушена була «одягти» національне вбрання і перейти на комуністичні позиції.

Так утворилася Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) [7, с. 36–37]. Її лідерами були В. Качинський, Є. Терлецький, М. Алексєєв, а центральним виданням – газета «Борьба».

За свідченням сучасників, без урахування більшовиків, що перебували при владі, саме вказані вище партії були основними політичними силами в Україні [8, с. 47]. Якщо їх розставити за питомою вагою у ситуації 1919–1920 рр. на території України, то це виглядало б так:

1. Комуністична партія (більшовиків) України;
2. Українська комуністична партія (боротьбистів);
3. Українська Комуністична партія (укапісти);
4. Анархісти (махновський напрям);
5. Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) [9, с. 30–31].

Серед селян, що склали основну частину населення їх вплив був домінуючим. Борбисти, крім того, традиційно мали стійкі позиції в містах більш русифікованого сходу і Півдня України. Фактично, багато в чому своїй перемозі в Україні більшовики мають завдячувати коаліції з націонал-комуністами. Тому цілком природно, що останні заявили про свої претензії на владу. Виражалися вони у вимогах зміни форм влади з «фронткових» (уповноважені та ревкоми), що призначалися більшовиками, на виборні (ради), чимале місце в яких сподівалися зайняти українські комуністи [10].

Економічна програма націонал-демократів була достатньо прогресивною для того часу. Вона відкидала крайнощі аграрної політики більшовиків типу комун та продрозкладки, пропагувала соціалізацію землі, розподіл її за трудовою нормою, а тому отримувала схвалення більшості населення. Особливими позиціями тут виділялася лише ортодоксально-марксистська УКП, яка виступала проти розподілу поміщицьких земель і, таким чином, хотіла обґрунтувати необхідність своєї «окремішності» [11, с. 134–135]. Однак той час, коли головну роль відігравали гасла, популізм, вже пройшов. За свій революційний романтизм «наклала головою» ще Центральна Рада. В умовах переплетіння національно-визвольної та громадянської воєн головну роль почав відігравати жорсткий прагматизм та готовність утримувати владу всіма можливими засобами.

На Півдні України найбільший вплив на селянство мали боротьбисти і борбисти, який особливо посилювався восени 1919 р. Чисельними їх організації були на Херсонщині та Одещині. З 1919 до 1920 рр. кількість боротьбистів збільшилася з 472 до 15000, а борбистів після утворення нової партії з 6000 до 7700. Комуністи-

боротьбисти виступали за незалежну Україну, проти єврейських погромів. Значна популярність боротьбистів пояснюється тим, що вони були суто національною політичною партією і їх можна вважати передвісниками націонал-комунізму в Україні. Крім того, боротьбисти та борбисти були радянськими партіями [12, с. 33]. і брали активну участь в антиденікінському повстанському русі селян.

Часто представники цих партій діяли спільно з більшовиками, проте в деяких випадках створювали власні підпільні комітети та повстанські загони. У Криму вони контролювали цілий повстанський район та мали великий вплив на Чорноморське селянське ополчення [13, с. 129]. На Миколаївщині боротьбисти та борбисти входили до урядів Висунської народної республіки та Баштанської республіки, а також мали власні партизанські загони. Один з таких загонів було створено недалеко від Миколаєва – в Богоявленську. У ньому партизанили селяни і робітники, кількістю понад 200 бійців із двома кулеметами [14, с. 13].

Висунське повстання почалося в середині вересня, а вже 25 вересня (7 жовтня за новим стилем) проголошено Висунську народну республіку. Її уряд очолив есер-боротьбист Ф. Юхименко. Заступниками були боротьбист П. Тришевський та більшовик М. Луняка. Керівником ради оборони став більшовик М. Шевченко, а начальником кінноти – колишній прапорщик З. Мурлян. Висунська республіка включала більше 15 населених пунктів і займала територію 1,75 тис. кв. км. Її військові сили налічували більше 3,5 тис. бійців, із них 1 тис. – кіннотники. В ідеології республіки простежується значний вплив Херсонського боротьбистсько-борьбистського центру. Активно боролися проти білогвардійців. Ліквідована денікінськими військами під командуванням генерала Н. Складорова в листопаді 1920 р. [15, с. 63–68].

З 15 вересня почали організовану боротьбу мешканці Полтавки-Баштанки. 30 вересня 1919 р. сформовано штаб повсталих. З цього дня можна говорити про створення Баштанської республіки. Республіка мала чітку військову структуру. Командири штабу: П. Тур – есер-борьбист та І. Тур – безпартійний. Членами штабу стали представники та співчуваючі різним партіям: більшовикам, боротьбистам, анархістам. Військові сили баштанців, такі ж за кількістю, як і у висунчан, мали шість полків. Командири полків: З. Трибрат, М. Заяць, П. Вилкул (прапорщик), К. Бабиш (унтер-офіцер), С. Музика, І. Двірський. Територія республіки становила 1,5 тис. кв. км. Значний вплив мав Миколаївський більшовицький

центр. Розгромлена білогвардійцями під командуванням генерала Я. Слащова в листопаді 1920 р. [16, с. 134–137].

Масовий повстанський рух розгорівся в Одеських катакомбах. Базою для підпільників Приміського району стали катакомби в районі сіл Усатово, Нерубайського, Куяльників. Тут великий вплив мали боротьбисти та борбисти. Вже у вересні 1919 р. «Одеський листок» писав, що в катакомбах знайдена підпільна друкарня Одеського комітету борбистів. На початку підпільної боротьби більшовицький підпільний комітет з цими організаціями чіткого зв'язку не мав. Тільки періодично проводилися зустрічі, на яких відбувався обмін інформацією. Проте за кілька днів до відступу білогвардійців був створений ревком, в який увійшли представники борбистів і боротьбистів. Ревком створили об'єднаним, бо для повного контролю влади більшовики були в той час слабкими. І вони шукали підтримки в есерівських партіях. На Херсонщині великий вплив мала група колишніх в'язнів (біля 300 чоловік) з Херсонської каторжної в'язниці. Вони створили повстанком, де простежувалась боротьбистсько-борбистська орієнтація [17, с. 57].

Боротьбистсько-борбистський тип селянських повстань не мав такої чіткої організації як більшовицький. Націонал-комуністи очолили менше повстанських загонів, які діяли самостійно, проте їх вплив на селянство Півдня України був великим. Не випадково, широке визнання отримали об'єднані ревкоми і повстанками, які контролювали діяльність партизанських загонів.

1920 р. значно загострилися відносини більшовиків із партією боротьбистів, яка намагалася досягти визнання у Комінтерні як представник українських комуністів. ЦК РКП(б) за допомогою Г. Зінов'єва, що керував тоді виконкомом, вдалося схилити їх до саморозпуску та входження до КП(б)У. 22 лютого 1920 р. В. Ленін у проекті резолюції виконкому Комінтерну щодо боротьбистів написав: «Рішуче наполягаю на тому, щоб боротьбистів обвинувачували не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності» [18, с. 154]. Після цього кампанія утисків з боку більшовиків і контрольованих ними органів влади набула безпрецедентних масштабів. Тому в березні 1920 р. боротьбисти вирішили піти на саморозпуск і злиття з КП(б)У. В. Ленін на IX з'їзді РКП(б), зрештою визнав: «Всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер в нашу партію. Ця перемога варта пари добрих битв» [18, с. 227]. Кількамісячне загравання з боротьбистами, певні поступки, участь в роботі ревкомів, обіцянки здійснювати зважену національну політику звелися до ліквідації партії, а потім і знищення всіх її відомих діячів.

Більш жорстка політика застосовувалась до інших політичних партій. Так, на початку березня ВУНК заарештувала весь склад Всеукраїнської конференції партії лівих есерів (інтернаціоналістів), а у вересні – всіх учасників її з'їзду. 20 керівників цієї партії кинули до концтабору, після чого вона перестала існувати. У другій половині 1920 р. було заарештовано п'ять членів ЦК УПСР, кілька інших її діячів, в тому числі колишніх голів урядів УНР – В. Голубовича та С. Остапенка. Незабаром доля УПСР була вирішена.

Партія УКП (незалежників), яка організаційно оформилася в січні того ж року, продовжувала діяти, залишаючись незалежною і не впливовою. Перешкодити утвердженню монопольного панування КП(б)У вона була не в змозі. У листопаді 1920 р. була заборонена діяльність анархістської групи «Набат», лідери якої згодом були вислані за межі України.

Незважаючи на вказані факти, погляд на націонал-комуністів як на активних учасників націєтворчих процесів на Півдні України – ніщо інше як ідеалізація історії. На перший погляд демократичніші, порівняно з більшовицькими, гасла націонал-комуністів: самостійної української армії, незалежної від Москви партії, диктатури не пролетаріату, а всього трудового народу, фактично мали кінцевою метою те ж, що РКП(б) – одноосібно-партійну диктатуру. Але ця диктатура в рамках України повинна була мати національне вбрання. Захоплені ідеєю всесвітнього об'єднання пролетаріату боротьбисти бачили в повній незалежності держав «неісторичних націй» фінів, латишів, поляків і українців – загрозу світовій революції.

Націонал-комуністичні партії в спілці з українським селянством теоретично могли стати конструктивною опозицією більшовицькій владі, але з огляду на умови українського державотворення, це було неможливим. Селянські партії були поставлені перед вибором: самоліквідація чи підпілля (тобто арешт і все, що звідси випливало) і обрали перший шлях. На жаль, вибору в українського селянства не було. Його, як головного чинника боротьби за українську державність, чекало знищення, яке з особливим цинізмом виявилось під час голодомору 1932–1933 рр.

Головною причиною поразки і знищення політичних партій, які були носіями української національної ідеї було те, що вони не мали достатньої соціальної бази – не вирішили питання, пов'язані з українським селянством, а захопилися своїми власними проблемами. Доля їх представників була трагічною. Проте такою стає доля всіх політичних діячів, які забувають про народ в угоду своїм партійним амбіціям.

Джерела та література:

1. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. К. : Либідь, 1999. 352 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. К. : Генеза, 2000. 360 с.
3. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. К. : Критика, 2015. 456 с.
4. Шанін Т. Селянство: окреслення соціологічного поняття // Україна модерна. Безмежне село. 2010. Ч. 17(6). С. 171–181.
5. Революция на Украине по мемуарам белых / составил С.А. Алексеев ; под ред. Н.Н. Попова. М.–Л. : Государственное издательство, 1930. 436 с.
6. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX століття. Одеса : Астропрінт, 1998. 183 с.
7. Полушкина В.А. К вопросу об отношении большевиков к левым мелкобуржуазным партиям на Украине (1919–1920) // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. М. : Политиздат, 1980. С. 29–41.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Т. 1. Авгсбург : Прометей, 1950. 210 с.
9. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 28–38.
10. Боротьба. 1919. 25 грудня.
11. Майстренко І. Українська комуністична партія. – УКП (укапісти) // *Сучасність*. 1985. № 7–8. С. 134–135.
12. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв, Одеса : ТОВ ВіД, 2003. 196 с.
13. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // *На аграрном фронте*. 1925. № 11–12. С. 123–130.
14. Биншток М. Николаевское подполье // *Летопись революции*. 1926. № 3–4. С. 10–20.
15. Котляр Ю.В. Висунська народна республіка. 1919. // *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 63–68.
16. Котляр Ю.В. Висунська і Баштанська республіки // *Пам'ять століть*. 1997. № 1. С. 134–137.
17. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.). Миколаїв : ПП «Спрінт–прінт», 1999. 117 с.
18. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 40: Грудень 1919 – квітень 1920. К. : Політвидав України, 1974. 484 с.